

सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण विधिमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था

स्नातकोत्तर तह एम.एड. द्वितीय वर्षको (CE.ED. 598)

आवश्यकता पूरा गर्नका लागि प्रस्तुत

शोध-पत्र

प्रस्तुतकर्ता

रुक्मणि निरौला

एम.एड. दोस्रो वर्ष

परीक्षा रोल नं.: २२६००१२/७२

त्रि.वि.वि. दर्ता नं.: ९-२-२२६-११५-२००९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

ओखलढुंगा क्याम्पस, ओखलढुंगा

२०७८

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विषय, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि ओखलढुंगा क्याम्पसमा प्रस्तुत “सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण विधिमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था” शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार गरिएको छ । यो शोध पत्र लेखनको लागि सुरुदेखि अन्त्यसम्म विषयगत, शैक्षिक एवम् बौद्धिक रूपमा गहन निर्देशन, सल्लाह एवम् सुझावहरू दिई सहयोग गर्नु हुने आन्तरिक सुपरिवेक्षक श्री हरिकुमार भट्टराईका साथै यस विभागका विभागीयज्यू लगायत ओखलढुंगा क्याम्पसका प्राध्यापकहरूबाट प्राप्त मार्गदर्शनका लागि उहाँहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

स्थलगत अध्ययनको क्रममा आवश्यक सूचना एवम् तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने जनप्रदिप मा.वि., प्रद्युम्न पनेरु मा.वि., श्रवण मा.वि., राष्ट्रिय मा.वि. र भगवती मा.वि. का प्रधानाध्यापकहरू, वि.व्य.स. अध्यक्षहरू, विषय शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरू लगायत सम्बन्धित सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त सहयोगप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण विधिमा पाठ्यक्रम अवस्था पहिचान, सामाजिक अध्ययन विषय पाठ्यक्रममा प्रयोग भएका शिक्षण विधिले पारेको प्रभावको विश्लेषण र सामाजिक विषय पाठ्यक्रममा देखा परेका समस्या र समाधानका उपायहरूको खोजी गर्नका लागि सुझाव प्रदान गरी यो अवस्थाको यथार्थ चित्रण गर्न सहयोग गर्ने सम्पूर्ण सरोकारवालाहरू प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । शोधपत्र लेखनको क्रममा शुद्धाशुद्धी तथा भाषा सम्पादनमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण शिक्षक मित्रहरूलाई धन्यवाद प्रकट गर्दछु । आफ्नो कार्य व्यस्तताका बावजुद पनि टाइपिङ, सम्पादन र प्रिन्टिङमा सहयोग गर्नुहुने आदरणीय दाजु पुर्खराज पौडेल प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यस शोध कार्य सम्पन्न गर्नका लागि प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने वुवा, आमा, मेरा जीवन साथी नविन पौडेल, दाजु रुद्र निरौला लगायत सम्पूर्ण परिवारजन, ईष्टमित्र, साथी भाइहरू लगायत सम्पूर्ण महानुभावहरूमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस अध्ययनका पाण्डुलिपिहरूलाई शोध पत्रको रूपमा मूर्त रूप दिई सहयोग पुऱ्याउनु हुने आविष्कार कम्प्युटर बगरप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

मिति : २०७८।१२।२५

रुक्मणि निरौला

शोधसार

सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण विधिमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था शीर्षकमा सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण विधिमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था पहिचान गर्नु, सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रममा प्रयोग भएका शिक्षण विधिले शैक्षिक उपलब्धिमा पारेको प्रभावको विश्लेषण गर्नु, सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रमका शिक्षण विधिमा देखा परेका समस्या समाधानका उपायको खोजी गर्ने उद्देश्यका साथ गरिएको शोध कार्य नमुनाका रूपमा छनोटमा लिइएका विद्यालयहरूमा पुगी विद्यालयको वस्तुस्थिति, सम्बन्धित व्यक्तिहरूबाट नमुना छनोटमा लिइएका सूचना दाताहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी उद्देश्यसँग सम्बन्धित विषयमा तयार पारिएका विधि तथा साधनहरूको प्रयोग गरी यस अध्ययन कार्यसँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित तथ्याङ्क एवम् सूचनालाई गुणात्मक तथा परिमाणत्मक विधिबाट व्याख्या एवम् विश्लेषण गरी अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

स्याङ्जा जिल्लाको आँधीखोला गाउँपालिका अर्न्तगतका ५ वटा सामुदायिक विद्यालयलाई नमुनाको रूपमा लिइ अध्ययन गर्दा जिल्लाका अन्य सामुदायिक विद्यालयहरूको नतिजा सरह नै यी विद्यालयहरूको सामाजिक अध्ययन विषयको शैक्षणिक अवस्था र औषत सिकाइ उपलब्धि रहेको पाइयो । प्रायः सबै विद्यार्थीहरूले उत्तीर्ण हुनका लागि आवश्यक न्यूनतम उपलब्धि प्राप्त गरे तापनि उत्कृष्ट जीपीए भने प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था पाइयो । सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षणका लागि आवश्यक शैक्षिक न्यूनतम योग्यता र सो भन्दा बढी पनि शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षकको व्यवस्था गरिएको भए पनि सामाजिक अध्ययन विषयको वास्तविक विषय शिक्षक भने उपलब्ध नभएको पाइयो । अधिकाँस विद्यालयमा सबै क्षेत्र र विषयवस्तु शिक्षण सक्षमता शिक्षकको व्यवस्था भएको पाइएन । पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भ सामग्री, शैक्षिक सामग्री, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शिक्षण विधि, सूचना प्रविधि आदिको कार्यान्वयनको अवस्था २ वटा विद्यालयले आधुनिक र समय सापेक्ष तरिकाबाट कार्यान्वयन गरेका र बाँकी विद्यालयले परम्परागत तरिकाबाट कार्यान्वयन भएको पाइयो । नमुनाको रूपमा लिएका ५ वटा विद्यालयमा २ वटा विद्यालय बाहेक बाँकी ३ वटा विद्यालयले पाठ्यक्रम तथा शिक्षक

निर्देशिकाले तोके बमोजिमका शैक्षिक सामग्रीको पनि प्रभावकारी प्रयोग भएको पाइएन
वर्तमान पाठ्यक्रमको मर्म अनुसार नभई पुरानै शिक्षण शैलीको बढी प्रयोग भएको पाइयो ।

शिक्षण विधिको प्रभाव सन्दर्भमा उपलब्धिमा पारेको प्रभावमा ५ वटा विद्यालय मध्ये २ वटा
विद्यालयमा राष्ट्रिय स्तर भन्दा माथि रहेको र ३ वटा विद्यालयमा राष्ट्रिय स्तर सरह भएको
पाइयो । विद्यार्थी सहभागितामा पनि उपयुक्त विधिको प्रयोग भएका विद्यालयहरूमा
उच्च सहभागिता भएको र परम्परागत शिक्षण विधिको प्रयोग भएका विद्यालयमा
तुलनात्मक कम सहभागिता भएको पाइयो । शिक्षण विधिमा देखा परेका समस्याहरूमा
पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिकाको सरल पहुँच नहुनु, विषय क्षेत्र व्यापक
हुनु, सामग्रीको व्यवस्थापनमा आर्थिक अभाव हुनु, शिक्षक दरबन्दी कम जस्ता समस्या
देखिए भने समस्या समाधानमा प्रभावकारी शिक्षण, सक्रिय सहभागिता आधुनिक सूचना
प्रविधिको प्रयोग, अनुसन्धानमा आधारित सिकाइ, शैक्षिक तथा सन्दर्भ सामग्रीको व्यवस्था,
अवलोकन भ्रमण, पुस्तकालय, प्रयोगशालाको प्रयोग, नियमित अनुगमन, सुपरीवेक्षण तथा
पृष्ठपोषणको प्रभावकारी व्यवस्थापन, शिक्षक विद्यार्थी नियमितता, शिक्षक-विद्यार्थी, शिक्षक-
शिक्षक, शिक्षक-अभिभावक बीच नियमित भेटघाट, समसामयिक विषयवस्तुमा छलफल,
अन्तर्क्रियाद्वारा योजनाबद्ध कार्यान्वयन, शिक्षक पेशागत क्षमता वृद्धि आदि सुझाव दिइएको
छ ।

विषय सूची

शीर्षक	पृष्ठ सख्या
शीर्षक पृष्ठ	i
सिफारिस पत्र	ii
स्वीकृति पत्र	iii
कृतज्ञता ज्ञापन	iv
शोधसार	v
विषय सूची	vii
तालिका सूची	ix

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	४
१.२ समस्याको कथन	५
१.३ अध्ययनको औचित्य	६
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	६
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न	६
१.६ अध्ययनको परिसीमा	७
१.७ अध्ययनमा प्रयोग भएका शब्दहरूको परिभाषा	७

परिच्छेद : दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	८
२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१०
२.३ अध्ययनको सैद्धान्तिक उपादेयता	१३

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा	१५
३.२ अध्ययनको जनसङ्ख्या	१६
३.२.१ विद्यालय छनोट	१६
३.२.२ प्र.अ. छनोट	१६
३.२.३ शिक्षक छनोट	१६
३.२.४ विद्यार्थी छनोट	१७
३.२.५ वि.व्य.स.अध्यक्ष छनोट	१७
३.२.६ अभिभावक छनोट	१७
३.३ नमूना छनोट प्रक्रिया	१६
३.४ तथ्याङ्कका स्रोत	१७
३.५ तथ्याङ्क संकलनका विधि तथा साधन	१८
३.५.१ प्रश्नावली	१८
३.५.२ अन्तर्वार्ता निर्देशिका	१८

३.५.३ अभिलेख अध्ययन	
३.५.४ अवलोकन फारम	१८
३.६ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया	१८
३.८ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया	१९

परिच्छेद : चार

नतिजाको छलफल

४.१ सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण विधिको वर्तमान अवस्था	२०
४.१.१ पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका उपलब्धताको अवस्था	२१
४.१.२ पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका प्रयोगको अवस्था	२२
४.१.३ पाठ्य पुस्तक कार्यान्वयनको अवस्था	२२
४.१.४ दैनिक पाठयोजनाको निर्माण तथा प्रयोग विधिको अवस्था	२४
४.१.५ सन्दर्भ सामग्री प्रयोगको अवस्था	२५
४.१.६ शैक्षिक सामग्री प्रयोग र व्यवस्थापनको अवस्था	२७
४.१.७ कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था	३०
४.१.८ शिक्षण विधि प्रयोगको अवस्था र शिक्षकको भूमिका	३४
४.१.९ प्रधानाध्यापक र विद्यार्थीको छलफलको आधारमा शिक्षण विधि	३८
४.१.१० कक्षा शिक्षणमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगको अवस्था	३९
४.१.११ शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालनको अवस्था	४१
४.१.१२ प्राप्तिको छलफल र सिद्धान्त सँगको तुलना	४३
४.२ सामाजिक अध्ययन विषयमा प्रयोग भएका शिक्षण विधिले पारेको प्रभाव	४५
४.२.१ विद्यार्थीको उपलब्धिमा प्रभाव	४५
४.२.२ विद्यार्थी सहभागितामा प्रभाव	४९
४.३ सामाजिक अध्ययन विषयमा शिक्षण विधिमा देखिएका समस्याहरु	५१
४.३.१ विषय शिक्षकको दृष्टिकोणमा सामाजिक अध्ययन विषयको समस्या	५२
४.३.२ प्रधानाध्यापकको दृष्टिकोणमा सामाजिक अध्ययन विषयको समस्या	५३
४.३.३ विद्यार्थीको दृष्टिकोणमा सामाजिक अध्ययन विषयका समस्या	५४
४.४ शिक्षण विधि प्रयोगमा देखिएका समस्या समाधानका उपाय	५४
४.४.१ विषय शिक्षकको दृष्टिकोणमा सामाजिक अध्ययन विषयको समस्या समाधानका उपाय	५५
४.४.२ प्रधानाध्यापकको दृष्टिकोणमा सामाजिक अध्ययन विषयको समस्या समाधानका उपाय	५५
४.४.३ विद्यार्थीको दृष्टिकोणमा सामाजिक अध्ययन विषयका समस्या समाधानका उपाय	५६

परिच्छेद : पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु

५.१ प्राप्ति	५७
५.२ निष्कर्ष	५९
५.३ सुझावहरु	६०
५.३.१ नीति निर्माण तहका लागि सुझाव	६०
५.३.२ कार्यान्वयन तहको लागि सुझाव	६१
५.३.३ अनुसन्धान तहका लागि सुझाव	६१
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची	i
अनुसूची	ii

तालिका सूची

तालिका शीर्षक	पृष्ठ
१ उद्देश्य, विधि, सूचनादाता स्रोत र साधन	१५
२ नमुना छनौट	१६
३ सन्दर्भ सामाग्रीको प्रयोग अवस्था	२६
४ सिकाइ क्रियाकलाप	३८
५ सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको अवस्था	३९
६ सिकाइ क्रियाकलाप	४२
७ सामाजिक अध्ययन विषयमा विद्यार्थीहरुको विद्यालयगत उपलब्धि	४५
८ जनप्रतिप मा.वि. आँधीखोला २	४६
९ प्रद्युम्न पनेरु मा.वि. आँधीखोला ५	४७
१० श्रवण मा.वि. आँधीखोला ४	४८
११ राष्ट्रिय मा.वि. आँधीखोला ३	४८
१२ भगवती मा.वि. आँधीखोला ६	४८
१३ छात्र छात्राको सामाजिक अध्ययन विषयको तुलना	४९
१४ कक्षाकार्य, गृहकार्य र सामुदायिक कार्यमा विद्यार्थी सहभागिता	५०